

УДК 94(477) (091)

САВЧЕНКО О. І.,
доктор історичних наук, професор
Запорізького національного
університету

М. ДРАГОМАНОВ – ЗАСНОВНИК УКРАЇНСЬКОЇ ЗАРУБУЖНОЇ ПЕРІОДИКИ

У статті розглядається діяльність М. Драгоманова, спрямована на видання першого українського зарубіжного часопису «Громада». Автор аналізує матеріали, що були опубліковані на сторінках журналу та визначає його роль в українському національно-визвольному русі другої половини XIX ст. Ключові слова: національно-визвольний рух, видавнича діяльність, українська еміграція, зарубіжна періодика.

Перше українське зарубіжне періодичне видання з'явилося у другій половині XIX ст. Його поява стала результатом діяльності видатного політичного і громадського діяча, вченого і публіциста М. Драгоманова. Його видавнича діяльність в еміграції привернула увагу дослідників ще наприкінці XIX – на початку XX ст.¹. У перші десятиліття XX ст. побачили світ роботи, у яких розглядалися окремі питання, пов'язані з перебуванням М. Драгоманова в Швейцарії². Вивчення його біографії продовжилось і в другій половині минулого століття, але робота, спрямована ним на випуск часопису «Громада» розглядалась фрагментарно. Значно зріс інтерес до цього емігрантського періоду життя М. Драгоманова в останні роки³. Проте до цього часу його діяльність по випуску першого українського зарубіжного видання не дістала належного висвітлення. Малодослі залишаються публіцистичні праці М. Драгоманова, опубліковані на сторінках цього видання.

Тому у нашій статті зроблено спробу розглянути комплекс проблем, пов'язаних із виданням М. Драгомановим у швейцарській еміграції українського часопису. Автор аналізує його публікації на сторінках «Громади» та визначає їх вплив на розвиток українського національного руху.

Ще навчаючись у Київському університеті, М. Драгоманов включився в суспільну роботу,

брав участь у створенні недільних українських шкіл, став членом «Громади». У 60-х рр. XIX ст. він починає співробітничати з рядом столичних газет, направляючи до них статті української тематики. Публіцистичну діяльність М. Драгоманов продовжував і надалі, сполучаючи її з науковою та педагогічною на посаді приват-доцента Київського університету. Після Валуєвського циркуляру він брав активну участь у створенні «Старої Громади» і став одним з провідних ідеологів нової українофільської організації. Проте нова хвиля репресій царату докорінно змінила його життя.

7 вересня 1875 року попечитель навчального округу запропонував М. Драгоманову подати у відставку, а так як той відмовився це зробити, його звільнили за 3 пунктом, що було рівнозначно усуненню з усіх видів державної служби⁴. Розуміючи, що від призначеної царем комісії варто чекати нових утисків, він вирішив виїхати до Австрії, де розраховував продовжити видавничу діяльність. Це питання розглядалося на спеціальному засіданні «Комітету дванадцятьох», що зібрався на Подолі, у будинку К. Михальчука. Його учасники вирішили, що за кордоном, у Львові або у Відні, М. Драгоманов розгорне видання періодичних збірників, типу товстого журналу, під назвою «Громада», на сторінках яких передбачалося друкувати фундаментальні статті теоретичного й програмного характеру, публіцистичні праці, інформацію про український рух, а також твори художньої літератури. Кошти на видавничу діяльність виділив Я. Шульгін, який передав громадівцям 12 тис. карбованців, з отриманої спадщини. Керівництво організації забов'язалося щорічно надсилати з цієї суми М. Драгоманову по 1500 крб. на видання «Громади» й 1200 крб. на особисті витрати⁵. Редактором закордонного видання присутні затвердили М. Драгоманова, а його заступником О. Терлецького⁶.

На початку 1876 року М. Драгоманов звернувся до київського генерал-губернатора з клопотанням про надання йому закордонного паспорта. Від губернатора він довідався, що паспорта йому не дадуть, так як шеф жандармів наказав взяти М. Драгоманова під нагляд з метою у будь-який час вислати у найвіддаленіші губернії Російської імперії. Разом з тим, губернатор заявив, що він особисто не має претензій до М. Драгоманова, а тому направить до Петербургу запит про дозвіл видати йому закордонний паспорт. Через деякий час дозвіл було отримано і М. Драгоманов виїхав до Галичини⁷.

Прибувши до Львова, він вперше зустрівся з І. Франком і обговорив з ним можливі варіанти співробітництва з громадівським виданням. На початку березня 1876 року М. Драгоманов переїздить до Відня з метою підготовки до випуску «Громади». Однак попереджені обставини змусили його переглянути попередній план. У 1885 році у столиці Австро-Угорської імперії

з'явилася анонімна брошура під назвою «Парова машина», що стала першою соціалістичною публікацією українською мовою. Її автором виявився молодий український революціонер С. Подолінський, допомогу якому надавав його галицький однодумець О. Терлецький. Згодом вони випустили у Відні ще три брошури подібного змісту. М. Драгоманов особисто знав С. Подолінського й О. Терлецького, але не поділяв їх радикальних поглядів. Він не безпідставно передбачав, що, незважаючи на його непричетність до цих брошур, його будуть вважати відповідальним за ці видання. Слід зазначити, що найгірші передчуття М. Драгоманова цілком виправдалися.

Навесні 1876 року віденська прокуратура конфіскувала одну з цих брошур під назвою «Правдиве слово хлібороба до своїх земляків», автором якої був революціонер-народник з Одеси Ф. Волховський. За друк «підривної» літератури до суду було притягнуто О. Терлецького, який видавця себе, і власника друкарні. І хоча присяжні виправдали його, конфіскацію «Правдивого слова» прокуратура не скасувала. Цей інцидент, що став першим соціалістичним процесом в історії Австро-Угорщини, переконав М. Драгоманова у неможливість розгортання у Відні закордонного періодичного видання⁸.

Незабаром відбулась ще одна подія, що вплинула на подальший перебіг справ, пов'язаних з підготовкою до друку збірника. У травні 1876 року вийшов Емський указ, що заборонив не тільки видання, а й ввіз в на територію Російської імперії україномовної літератури. Негативно вплинув Емський указ і на становище українців у Галичині. Після його підписання австрійський уряд почав конфісковувати українські брошури соціалістичного змісту, що створювало несприятливі умови для видавничої діяльності громадівців. Тому М. Драгоманов вирішив розгорнути видання «Громади» у Женеві, куди переселився восени 1876 року.⁹

Як показали наступні події, це рішення виявилось досить своєчасним. У 1877 році по Галичині прокотилася хвиля обшуків і арештів, що супроводжувалися судовими процесами над М. Павликом, О. Терлецьким та І. Франком. Влада звинуватила їх у приналежності до міжнародної революційної організації, ватажком якої вважався М. Драгоманов. Хоча суттєвим недоліком його перебування у Швейцарії стала територіальна ізоляція видання від центрів українського життя, те що значно ускладнило кореспондентські зв'язки редакції з своїми однодумцями в Україні. Протягом усього існування «Громади» гостро відчувався брак оригінальних місцевих матеріалів з батьківщини.

Вже в перші дні перебування М. Драгоманова в Женеві найактуальнішими для нього виявилися завдання, пов'язані з підготовкою до створення друкарні та редакції журналу «Громада». У цій справі йому допомагали співвітчизники,

завдяки яким вдалося розгорнути випуск першого українського періодичного видання за кордоном. Активним співробітником «Громади» став відомий український громадсько-політичний діяч, вчений-мислитель Сергій Подолинський. Він народився у 1850 році у маєтку «Ярославка» на кордоні Київської та Херсонської губерній. Його батько – А. І. Подолинський, дворянин, дійсний статський радник і камергер був знаним поетом своєї доби. Він зустрічався з О. Пушкіним, А. Міцкевичем й увійшов у літературу як останній поет «пушкінської плеяди».

Однак С. Подолинський – єдина дитина своїх батьків, незважаючи на те, що був вихований у сім'ї з дворянськими консервативними традиціями, ще студентом захопився радикальними ідеями. Він відвідував гурток з політекономії, у якому М. Зібер викладав економічне вчення К. Маркса. Після закінчення університету, отримавши рекомендаційні листи від В. Антоновича і О. Русова до львівських і віденських галичан, він виїхав за кордон. Перебування С. Подолинського у Галичині, бесіди і зустрічі з представниками національного руху сприяли зростанню його інтересу до українських проблем. Тому, після повернення на батьківщину на початку 70-х рр. XIX ст., він стає членом «Старої Громади» і включається в український національний рух¹⁰.

Розгром «Старої Громади» змусив С. Подолинського емігрувати до Швейцарії дещо раніше М. Драгоманова, а після його прибуття вони розпочали роботу по постановці зарубіжного періодичного видання. Надійним другом і помічником М. Драгоманова була його дружина Людмила Михайлівна. Працюючи в Києві, вона організувала денний «Притюлок для дітей робітничого класу», а у Женеві – перекладала статті й, за дорученням чоловіка, вела ділове листування та завідувала експедицією «Громади».

Важлива функція у її виданні належала політемігранту з України А. Ляхощькому, якого знали за кордоном під псевдонімом «Кузьма». У молоді роки він відвідував київські недільні школи, потім працював столяром у майстерні, заснованій «Старою Громадою». Після Емського указу його заарештували за політичну діяльність і відправили до в'язниці, звідки він незабаром втік. Нелегально перетнувши кордон, А. Ляхощький опинився у Львові, звідки, за рекомендацією М. Павлика, був направлений до Женеви у розпорядження М. Драгоманова. У друкарні «Громади» він працював складачем, метранпажем і коректором, мужньо долаючи усі труднощі емігрантського життя. У вільний час, на свої власні кошти він набирав «Кобзаря» Т. Шевченка, а також праці українських та російських політемігрантів. У перші роки перебування у Женеві, А. Ляхощький не мав власного житла, а тому деякий час він мешкав у прохідній кімнаті М. Драгоманова або ночував у друкарні¹¹.

Варто підкреслити, що усі члени української групи в Женеві ставились до М. Драгоманова з величезною повагою. У них він користувався беззаперечним авторитетом і тому будь-яка його пропозиція обов'язково приймалася, а кожне його слово було для них законом. У свою чергу, М. Драгоманов віддячував їм шанобливим ставленням й готовністю завжди прийти на допомогу. Тримав він себе з співвітчизниками, як і взагалі з іншими емігрантами, досить просто, підтримуючи приятельські відносини. При найменшій образі, завданій російськими емігрантами українцям, М. Драгоманов палко їх захищав¹².

Розгортання видавничої діяльності в Женеві проходило при безпосередній участі Ф. К. Вовка (Волкова) – відомого етнографа, археолога, фольклориста. Він народився у 1847 році на Полтавщині і після закінчення Київського університету, на початку 70-х рр. XIX ст., під керівництвом В. Антоновича брав участь в археологічних розкопках на Київщині та Волині. Згодом Ф. Вовк став активним членом «Старої Громади», а після її заборони виїхав до Швейцарії¹³. Ще одним помічником М. Драгоманова у виданні «Громади» був О. Черепакін – активний член «Молодої Громади», який після закінчення Київського університету виїхав за кордон, де займався транспортуванням нелегальної літератури до Росії¹⁴.

Тривалий час підготовки до випуску «Громади» пояснювався не тільки величезним обсягом організаційних робіт, але й значними труднощами з матеріалами для неї. Члени «Старої Громади» не змогли налагодити регулярне постачання до Женеви статей та дописів. Тому М. Драгоманову довелося самостійно готувати більшість публікацій до збірника.

До кінця 1877 року М. Драгоманову вдалося укомплектувати редакцію видання і на початку 1878 року перше число «Громади» побачило світ. Перші випуски «Громади» представляли собою неперіодичні видання, що мали підзаголовок «Український збірник». У листі до відомого російського революціонера П. Лаврова від 3 лютого 1878 року М. Драгоманов писав, що «Громада» вже вийшла, тобто 2 частини її: «Лихі люди» і «Школи». Хроніки та монографії друкуються. Я жалкую, що все ж таки справа не дуже швидко рухається, але... Багато цих але!»¹⁵.

Протягом 1878 року вийшло три томи збірника неперіодичного видання «Громада». Четвертий том побачив світ у 1879 році, а останній, п'ятий лише у 1882 році. Отже, всього М. Драгоманову вдалося видати в Женеві п'ять збірників, що виходили під назвою «Громада». Оцінюючи значення цих закордонних видань, український історик І. Лисяк-Рудницький називав «Громаду» – «першим модерним українським політичним журналом»¹⁶.

Перший випуск збірника містив програму «Громади» і мав назву «Передне слово до «Громади»

ди». Другий випуск представляв собою досить великий за об'ємом том, що налічував 582 сторінки. Дві третини площі у ньому склали кореспонденції з України, поділені на наступні рубрики: «Здирство», «Начальство», «Темнота». За ними розміщувалися дві великі праці М. Драгоманова «Народні школи» та «Україна і центри (замість фейлетону і бібліографії)». У третьому випуску друкувалася повість П. Мирного «Лихі люди».

Центральне місце четвертого номера займала стаття М. Драгоманова «Хиба російської і української печаті про мужицьке життя». Автор звернув увагу на те, що на сторінках як російських, так і українських періодичних видань майже не друкуються матеріали про життя простого народу. І якщо цей недолік в легальній пресі пояснювався жорсткою цензурою самодержавства, то ігнорування даної тематики закордонними часописами викликало обурення автора. Його не задовольняло таке становище, коли російські емігрантські видання значно докладніше писали «про мужицькі справи в Західній Європі, ніж про те, що у них дома»¹⁷. Подібні вади були властиві й українській зарубіжній пресі. Шлях подолання цього недоліку М. Драгоманов вбачав у розширенні кореспондентських зв'язків з співвітчизниками для того, щоб до «впорядників закордонних видань, доходили листи от тих саме людей, що живуть ближче до мужика»¹⁸.

У четвертому випуску також містилась праця М. Драгоманова історичної ваги – «Шевченко, українофіли і соціалізм». Готуючи її друге видання у 1906 році І. Франко зазначав, що «ця робота представляє собою скарб, на довгі роки закопаний у землю»¹⁹. Подібна характеристика пояснювалася тим, що збірники «Громади» виходили невеличкими накладами, а за їх поширення в Росії та на Україні загрожувала каторга. П'ятий випуск збірника майже весь складався з публікацій М. Драгоманова, у яких містився огляд соціалістичного руху в Польщі та в інших країнах Європи, а також друкувалися численні «Звістки з України».

Слід зазначити, що направляючись в еміграцію, М. Драгоманов розробив для себе певний план літературно-політичної роботи. Перш за все, він прагнув у своїх публікаціях дати якомога більше матеріалу для вивчення України та її народу, розповісти про його культурні здобутки та прагнення до свободи і рівності. М. Драгоманов розраховував, що подібними публікаціями, а також викладом західноєвропейських ліберальних і соціал-демократичних ідей він зможе сприяти організації на українських землях, у Росії та Австрії, політичних гуртків, що розгорнуть боротьбу за політичне, соціальне і культурне визволення народу.

«Будучи соціалістом за своїми ідеалами, – зауважував М. Драгоманов, – я переконаний, що ре-

алізація цього ідеалу можлива лише у відомій поступовості та при високому розвитку мас, а тому і може бути досягнута більше при посередництві розумової пропаганди, ніж кривавих повстань»²⁰. Він вважав, що так як Україна поділена на дві частини – австрійську та російську, і так як у першій існує певна політична свобода, якої немає в Росії, то діяльність соціалістів у кожній частині має бути різною. М. Драгоманов писав, що в Австрії можна було переходити до створення соціалістичної партії з українських робітників та селян у союзі з поляками і євреями. На противагу цьому, він зазначав, що в Росії соціалістичні ідеї можуть поширюватися лише за допомогою наукової літератури. «Отримати політичну свободу в Росії українська нація, на мою думку, може не шляхом сепаратизму, а лише разом з іншими націями і областями, шляхом федералізму», – підкреслював М. Драгоманов²¹.

Подібні виступи М. Драгоманова, в перші роки перебування у Швейцарії, стали несподіванкою для представників «Старої Громади», які залишились в Києві. Не поділяючи подібні погляди, вони перестали підтримувати його як фінансово, так і політично, припинивши надсилати матеріали до «Громади». Мотивувалося це тим, що М. Драгоманов своїми статтями заявив про себе не як український, а як загальноросійський радикальний публіцист, а це не відповідало цілям «Старої Громади»²².

Незважаючи на це, М. Драгоманов разом з М. Павликом та С. Подолинським у 1880 році вирішили розпочати випуск журналу «Громада». На відміну від збірників, його планувалося видавати регулярно, двічі на місяць. Нове видання мало виходити у Женеві на кошті С. Подолинського²³.

Аргументуючи необхідність створення закордонного друкованого органу, його видавці заявляли, що вони добре знають як тяжко братись за видавництво часопису українською мовою, та ще й у еміграції. Проте іншого виходу у них не було, так як вони прагнули звертатися до свого народу, котрий не мав державної самостійності й був розірваний між двома великими імперіями. Крім того, вони, як представники невеличкої групи українських соціалістів, відірвані від своєї батьківщини, не мали ніякої легальної можливості для поширення власних думок серед співвітчизників. «Тільки ж у теперішній час нема іншого виходу, як закордонне видання, – бо трояке ярмо: порядків царства Російського й Австро-Венгерського над нашою країною, котре не дає їй волі політичної, господарської й освітньої, неволить слово й печать українську настільки, що прихильниками якої-небудь волі народу українського, а надто громадівцям, конче не можна просто й одверто вимовляти в себе вдома свої думки й бажання про справу людського життя», – наголошували видавці в першому числі журналу²⁴.

Перший номер «Громади» вийшов на початку 1881 року в Женеві. На титульному аркуші журналу вказувалося, що його впорядкували М. Драгоманов, М. Павлик та С. Подолинський. У порівнянні зі збірником, у журналі «Громада» сталися суттєві зміни. У зв'язку з тим, що київські громадівці відмовили М. Драгоманову у фінансовій підтримці, С. Подолинський узяв журнал на власне матеріальне утримання. Він сподівався зі сторінок «Громади» знайомити співвітчизників зі своїми поглядами на соціально-демократичний рух і його завданнями в Україні.

Журнал відкривався «Програмою», яку склали С. Подолинський, М. Драгоманов й М. Павлик. Вона містила виклад їх поглядів на соціалізм у контексті розв'язання українського національного питання. На першому місці в «Програмі» стояла вимога «рівного права для всякої особи, як чоловіків і молодих людей, так і жінок і дівчат усякої породи (раси)», а також свобода слова, друку, зборів. Третім пунктом «Програми» проголошувалася вимога повного самоврядування, автономії для кожної громади в її справах, а четвертим – вимога повної самостійності для вільної спілки (федерації) громад на всій Україні²⁵.

Автори «Програми» називали Україною територію від верху р. Тиси на заході і до р. Дону на сході та кубанську землю в Російському царстві, від верху р. Нарева на півночі і до Чорного моря на півдні, тобто – усю ту землю, де «гурт народу говорить українською мовою». Вони вважали, що народів, організованому в громади, повинні належати «всі сили природи й струменти, що потрібні для здобутку корисних людям речей», а саме: земля, вода з усім, що в них є, машини і фабрики. Все має бути у власності товариств і громад, щоб люди не повинні були «продавати свою працю в найми панам та багатіям, а робили просто на себе»²⁶.

Укладачі «Програми» були переконані у тому, що «гуртова власність» і «гуртова праця» «корисніша для людей, ніж осібна». Проте вони не могли дати конкретних порад відносно механізму заміни форм власності, а також того, як слід впорядкувати «спільну працю і як ділити од неї». С. Подолинський, М. Драгоманов і М. Павлик вважали, що це залежатиме від суб'єктивних обставин, а тому не виголошували утопічних гасел та враховували об'єктивні реалії. У культурно-освітній справі пріоритетним проголошувався розвиток «випробуваної (позитивної) науки про речі природні й громадські», акцентувалася увага на практичному застосуванні наукових знань. У «Програмі» йшлося про право вільного вибору віросповідання та відокремлення церкви від держави»²⁷.

Наголошуючи на «животворному характері людської праці», укладачі «Програми» усвідомлювали, що ніде і ніколи докорінні зміни «не робились тільки мирним поступом». Вони вважали,

що в Україні на це ще менш можна сподіватися, аніж в інших країнах. Так як начальство і панство тут ніколи добровільно не зречуться від свого панування. Тому простому народові «на Україні не обійтись без оружного бою і повстання (революції). Тільки це повстання передасть у руки хліборобських і робітничих громад і товариств сили природи й інструменти...»²⁸.

Видавці «Громади» повідомляли читачам, що на її сторінках вони не будуть обмежуватися публікаціями лише на політичні та економічні проблеми, а планують друкувати наукові праці й твори художньої літератури. У журналі передбачалося вмещувати власні статті з природничих і суспільних наук, рецензії на наукові роботи інших авторів. Художня література мала бути представлена повістями, драмами, іншими творами поезії й белетристики, «котрі правдиво (реально) показують життя і думки, – і звістки й пересуди про подібні чужі праці, а найбільше про ті, котрі тичуться до України»²⁹.

Як повідомлялося в «Програмі», на шпальтах журналу будуть друкуватися огляди світового робітничого та соціалістичного руху, дописи і статті про становище громад у Західній та Східній Україні, а також у сусідніх країнах. Крім того, видавці обіцяли не обминати увагою навіть дрібні звістки і новини, що мали б відношення до України, а також робити огляди публікацій в іноземній пресі з української тематики.

Завершувалася «Програма» запрошенням до співробітництва в журналі, що буде друкувати матеріали в «громадівському» дусі. Видавці «Громади» просили освічених співвітчизників направляти до редакції матеріали про те, що діється в містах і селах України, яких кривд зазнають прості люди»³⁰.

Матеріали першого числа «Громади» дозволяють з'ясувати як реалізовувалася на практиці програма друкованого органу. Перу М. Драгоманова належали такі публікації цього номера: «Україна російська: Мужичькі бунти і письменні бунтарі у 1880 р.», «Публічні збори русинів у Львові», «Нові соціалістичні часописи і з'їзди», «Робітничькі з'їзди в Гаврі», «Справа виборів у французьких робітників». Далі друкувалася повість М. Павлика «Вихора» та його огляд подій на західноукраїнських землях під назвою «Україна Австрійська». С. Подолинський підготував до цього числа «Громади» дві праці. Одна – «Громадівський рух в Англії і Ірландії» мала політичне спрямування, а інша – «Громадівство і теорія Дарвіна» – наукове.

Статтю «Україна російська: мужичькі бунти і письменні бунтарі в 1880 р.» М. Драгоманов починав з констатації того, що останнім часом майже по всіх губерніях російської України пройшли селянські повстання про які майже нічого невідомо так як «начальство не любить про такі речі

голосно говорити, а дописувачі до газет з панів мало згодні приступити до мужицтва»³¹, а тому автор спробував усунути цей недолік. У статті М. Драгоманов детально проаналізував причини та наслідки селянських виступів у Чернігівській губернії. Він підкреслював, що в основі усіх конфліктів лежало аграрне питання, пов'язане з прагненням поміщиків розширити свої володіння за рахунок общинних земель. Так, в одному з сіл Новгород-Сіверського повіту селяни залишилися без випасів для худоби, бо їх громадські землі захопив сусідній пан, який зорав пасовище. Для придушення бунту уряд направив батальйон костромського піхотного полку, кожний солдат якого мав по 40–60 патронів.³² Зазначивши, що усі селянські виступи у 1880 році завершилися поразкою повсталых, М. Драгоманов назвав їх причини. Головною з них він вбачав у тому, що більша частина бунтарів не знали історії західноєвропейського соціалізму. «Через це все, проби, котрі вони роблять – виходять безоснівними і неточними»³³. Для поширення соціалістичних ідей серед народу, він вважав за доцільне, щоб російські соціалісти які, за його словами, були «безкорінні мов перекоти-поле», поділилися на краєві гуртки за національною ознакою: московські, естонські, латиські, литовські, польські, бессарабські та інші.³⁴

Ще однією публікацією під рубрикою «Звістки з України» була стаття М. Павлика «Україна австрійська», у якій характеризувалося суспільно-політичне та соціально-економічне становище на західноукраїнських землях³⁵. Подібною до даної проблематики виявилася ще одна стаття М. Драгоманова у першому номері «Громади». Вона мала назву «Публічні збори русинів у Львові». Приводом для них стало святкування столітнього ювілею правління Австрійського імператора Йосипа II, що відзначався українською громадськістю Галичини. На зборах, що відбулися у Львові 30 листопада 1880 року, обговорювалися права українців в Австро-Угорщині. Мова йшла про національні школи, а також про бідність населення й те, як її подолати. М. Драгоманов із задоволенням зазначав, що учасники зборів бачили причини злиднів народу не в п'янстві або лінощах, «як досі казали попи і наші письменні люди галицькі». Тепер усі західноукраїнські газети дедалі більшу увагу звертали на дійсні причини зубожіння народу. «Можна сподіватися, – підкреслював автор, – що вони доберуться таки до коріння діла: до поділу власності, – до соціальної справи»³⁶.

Перу М. Драгоманова належить ще одна стаття у першому номері «Громади» – «Робітничий рух за границею: Нові соціалістичні часописи і з'їзди в Гаврі й їх уваги; справа виборів у французьких робітників». Розглянувши соціалістичну пресу у Західній Європі, він вказав на її помітне збільшення у порівнянні з попереднім періо-

дом. Зауваживши, що протягом останніх років в Європі відбулось чимало робітничих конгресів, автор зупинився на характеристиці одного з них – з'їзді французьких соціалістів. Він проходив у 1879 році у Марселі, де зібрались делегати від робітничих товариств з усієї Франції. Автор зазначав, що учасники з'їзду «згодилися на тому, що бідність робітницька не буде знесена, аж поки робітники не візьмуть просто в свої руки землі, фабрики і машини та не будуть ними орудувати гуртом, громадами»³⁷.

Цікаві спостереження містяться на дописі, що надійшов до редакції з Харкова й був опублікований у «Громаді» під заголовком «Солдатська служба». Матеріал був підписаний криптонімом «С. К.» Автор, який добре знав умови служби в царській армії дав власну характеристику солдатам-українцям. Завершуючи розповідь про солдатське життя, він запевняв, що на своєму віку йому «не приходилось бачити таких чесних і хороших людей, як більшість солдат українців». «Все горе в тому, – продовжував він, – що їх мало вчать, а через це вони бояться свого начальства і не можуть так вільно думати і пересуджувати усе, що бачать»³⁸.

На сторінках першого числа журналу «Громада» друкувався початок повісті М. Павлика «Вихора»³⁹, а також містилась добірка різноманітної інформації. Зокрема, редакція повідомляла про отримання на соціалістичну роботу в Україні 500 франків від співвітчизника, який називав себе «козацьким нащадком»⁴⁰.

Другий номер журналу «Громада» побачив світ також у 1881 році. Переважну більшість матеріалів до нього підготували С. Подолинський, М. Драгоманов та М. Павлик. Найоб'ємнішою за обсягом публікацією, надрукованою у другому номері журналу, є стаття М. Драгоманова «Наука з попередніх оповідань». Вона починається з аналізу політичного устрою Австро-Угорської імперії та становища західних українців. Автор підкреслює, що, незважаючи на наявність конституції, свобода особи в Галичині, «нічим не вище, ніж в безконституційній Росії, і що Галичина терпить усі ті лиха своїх «урядників», проти котрих останньої зими протестували всі земства і газети в Росії»⁴¹.

Далі М. Драгоманов більш детально знайомить читачів з рішеннями львівських зборів, що відбулись 30 листопада 1880 року, про які йшла мова у першому числі журналу «Громада». Він нагадав читачам, що учасники зборів розглянули чотири ключових питання. Перше, про рівність русинів і поляків в усіх державних справах Австрії, друге, про право мови русинів, – української мови, – у школах початкових, середніх і вищих, третє, про бідність українського руху в Галичині та четвєрте, про згоду між усіма русинами в праці для оборони свого народу. Автор зазначав, що для досягнення поставлених завдань

потрібно не стільки змінити закони й уряд, скільки добитися того, щоб усі українці відстоювали свої права, «а для того треба, щоб всі вони були освічені і не боялися встоювати за себе»⁴².

У статті наголошувалося, що найвагоміша справа з усіх про які говорилося на львівських зборах, – це проблема бідності. Резолюції, ухвалені учасниками зборів, вказували на необхідність зменшення податків, збільшення селянських наділів і створення нових робочих місць для мало-земельних та безземельних селян. Однак М. Драгоманов не вважав подібні заходи, спрямовані на ліквідації зубожіння народу, дієвими. «Нема інакшого способу спинити збідкування селян, – наполягав він, – як тільки одібрати всі ґрунти на сільські громади та і не ділити їх проміж господарями, а вправляти громадами»⁴³.

Другий номер «Громади» завершувала нищівна стаття М. Драгоманова «Польським громадівцям в Росії» поради емпію. Вона присвячувалась актуальній на той час проблемі українсько-польських відносин. Стаття стала відповіддю на заяву польських соціалістів, опубліковану в книжці «Рівність», що вийшла в Женеві у 1881 році. Увагу автора привернули такі слова з неї: «Вам щиро і по братерському подаємо ми нашу руку, брати громадівці, до якого б народу ви не належали, а більш усього вам, найближчі сусіди наші, соціалісти українські, російські і німецькі»⁴⁴. Висловивши задоволення з приводу того, що вони порвали з польсько-державницькою ідеологією, М. Драгоманов писав, що «ми з радістю приймаємо руку, котру Ви подаєте «українським громадівцям» – людям, котрі служать бездержавному українському народові»⁴⁵. У той же час, він звернув увагу на одну помилку, котра мала місце у заяві польських соціалістів. На думку автора вона полягала у тому, що вони називали своїми сусідами росіян, хоча вони такі ж сусіди полякам як і французи. Подібною заявою вважав він, поляки проігнорували те, що між ними і росіянами живуть українці, білоруси, литовці і латиші. «І цього не слід забувати ні тим, хто хоче розбити ту тюрму (Російську імперію – авт.), ні ще більше, хто хоче щоб всі народи приймали громадівські думки», – підсумовував М. Драгоманов. У виносках до цієї статті він наполягав на тому, що український народ не фракція «російського соціалізму», як вважають революціонери Росії, а народ, а отже українські соціалісти мусять мати самостійну партію⁴⁶.

Після виходу другого числа часопису «Громада» його видання припинилося, що було наслідком цілого ряду обставин. Однією з них стало те, що на початку 80-х рр. XIX ст. виник конфлікт між С. Подолинським та його батьком, який відмовився висилати сину гроші, що в основному витрачалося на видання «Громади». 15 березня 1881 року С. Подолинський отримав від батьків листа, в яко-

му вони сповіщали про те, що в Києві стала відомою його революційна діяльність. А. І. Подолинський писав, що йому соромно за сина, який йде за тими, хто повстає проти «всього святого і законного». Тому, призначену єдиному синові та онукам спадщину, він спробує продати, а все господарство кинути напризволяще, бо вони з матір'ю доведені «до останньої межі скорботи і відчаю»⁴⁷.

До конфлікту з батьками додалися також проблеми у сімейному житті й раптова смерть двох синів С. Подолинського. На початку 1882 року його здоров'я настільки погіршилося, що він остаточно припинив суспільну та публіцистичну діяльність. Царський уряд навіть дозволив перевезти хворого С. Подолинського на батьківщину, за умови, що коли той видужає, йому будуть пред'явлені звинувачення за антидержавну пропаганду⁴⁸. Помер С. Подолинський у 1891 році і похований у Києві.

Ще однією причиною припинення видання журналу стало те, що на початку 80-х рр. «Стара Громада» остаточно визнала діяльність М. Драгоманова шкідливою, а тому відмовила йому в матеріальній допомозі й розірвала з ним будь-які відносини. Залишившись без зв'язків з батьківщиною і без фінансової підтримки, М. Драгоманов приймає пропозицію очолити редакцію газети російських політичних емігрантів «Вольное Слово», що виходила в Женеві у 1881–1883 рр., як періодичний орган всеросійської ліберальної організації «Земський Союз». З самого початку появи газети М. Драгоманов став її активним співробітником, з № 37 – фактичним редактором, а згодом, з № 52, і офіційним редактором. У платформі «Вольного Слова» його фундатори закладали ідею створення періодичного друкованого органу, котрий «надавав би на своїх сторінках місце для всіх соціально-революційних течій»⁴⁹.

І хоча за задумом засновників «Вольное Слово» створювалося як друкований орган представників російського визвольного руху, які знаходились в опозиції до самодержавства, завдяки М. Драгоманову, чільне місце на його шпальтах посідали українські проблеми. Найбільш повно українська тематика знайшла відображення у статті М. Драгоманова «Историческая Польша и великорусская демократия», що друкувалася протягом 1881–1883 рр. У ній М. Драгоманов чітко і однозначно висловився за самостійність українського соціалістичного руху та його незалежність від загальноросійського⁵⁰.

На сторінках «Вольного Слова» М. Драгоманов вміщує статті, в яких піддав критиці політичну тактику революційних народників, а також соціал-демократії в Росії, що тоді народжувалася. Він гостро засуджував акти політичного терору, а також централістські тенденції у російському визвольному русі. «Ми бачимо в революційних колах втрату ясності починити політичної свідомості, а потім неминуче зменшення вимог

до осіб революційних діячів, чим пояснюється існування, поряд з особами високої енергії, – переважно, між іншим, практичної, – такого порівняно великого відсотка зрадників у всіх російських політичних процесах останнього часу», – наголосив він у одній із публікацій⁵¹.

Подібні погляди різко засудили російські соціалісти, що перебували у швейцарській еміграції: Г. Плеханов, П. Аксельрод, Л. Дейч і В. Засулич, які опублікували в Женеві «Відкритого листа до п. Драгоманова». Згодом конфлікт М. Драгоманова з представниками російських опозиційних сил значно поглибився і створив атмосферу ворожості та особистої неприязні, що призвело до його повного розриву майже з усіма російськими соціалістами⁵². Із усіх представників російської політичної еміграції у Женеві лише С. Степняк-Кравчинський та В. Дебогорій-Мокрієвич, які були за походженням українцями, не припинили контактів з М. Драгомановим⁵³. У цей період у Швейцарії з'явилася досить тенденційна брошура В. Черкезова «Драгоманов з Гадяча у боротьбі з російськими соціалістами», в якій автор, у полемічному запалі, навіть безпідставно звинувачував М. Драгоманова у зв'язках з російською жандармерією⁵⁴.

Тому останні роки життя М. Драгоманова в Женеві виявилися для нього надто важкими. Його моральне і матеріальне становище, яке і до того було досить складним, у другій половині 80-х рр., після повного розриву із «Старою Громадою», стало майже трагічним. Постійні турботи, розчарування, хвилювання за родину – дружину і трьох дітей, постійні злидні – підірвали здоров'я М. Драгоманова. За ним неухильно стежили агенти російської та австрійської поліції. Преса європейських країн створила навколо його імені атмосферу цькування і наклепів, а деякі провокатори навіть готували на нього замах. Однак, незважаючи на це, М. Драгоманов продовжував працювати в галузі української етнографії та історії літератури. Він витрачає весь свій час і особисті мізерні кошти на підготовку до видання «Кобзаря» та інших матеріалів з історії української літератури. Оцінюючи женевський період діяльності М. Драгоманова, І. Лисяк-Рудницький назвав її «геройським подвигом»⁵⁵.

Так як царський уряд вважав М. Драгоманова одним з найнебезпечніших революційних діячів, а його твори були суворо заборонені, то про повернення на батьківщину не могло йти мови. Був час, коли він планував виїхати до Америки, сподіваючись одержати місце в будь-якому «повітовому училищі». У 1887 році, в одному з своїх листів, М. Драгоманов з сумом констатував: «В Європі мені ні один уряд не дасть місця, та окрім того без служби для України я в Європі і без того або з ума зійду або втоплюсь...»⁵⁶.

У 1889 році болгарський уряд запросив М. Драгоманова до Софії, де запропонував йому

посісти посаду професора кафедри всесвітньої історії у місцевому університеті. Пропозицію було прийнято. За час своєї педагогічної діяльності у Болгарії М. Драгоманов створив у Софійському університеті власну школу з фольклористичної науки і користувався великою повагою демократичної громадськості країни. Помер М. Драгоманов 20 липня 1895 року і похований у Софії⁵⁷.

Таким чином, заснований М. Драгомановим журнал «Громада», став першим українським закордонним часописом. І хоча його фундаторам вдалося випустити лише два номери видання, саме з нього почалася історія української зарубіжної періодики. Політична програма «Громади», організація її видання, проблеми фінансування та транспортування на батьківщину, налагодження кореспондентського зв'язку з Україною та формування штату співробітників – усі ці питання, що постали перед співробітниками журналу, у майбутньому доводилося розв'язувати представникам української політичної еміграції, які приступали до створення власних друкованих органів.

Найбільший вплив справило видання «Громади» на український рух у Східній Галичині. Вказуючи на це, І. Франко зазначав, що для молодого покоління Західної України велике значення мали критичні статті та замітки М. Драгоманова, надруковані на сторінках журналу, у яких розповідалося про новини вітчизняної та зарубіжної літератури, а також «його чисто наукові, історичні, історико-літературні та фольклорні праці»⁵⁸. На Східній Україні вплив драгоманівських ідей, викладених на сторінках журналу, був послаблений конфліктом із «Старою Громадою», а пізніше поширенням марксизму. Проте наприкінці XIX – на початку XX ст. тут продовжували діяти прихильники М. Драгоманова – М. Ковалевський, Я. Шульгін, В. Мальований, Є. Чикаленко, які створювали окремі «драгоманівські гуртки». Після першої революції в Росії під впливом ідей М. Драгоманова формувалися українські політичні партії – Українська радикально-демократична партія та Українська партія соціалістів-революціонерів. У період Української революції 1917–1920 рр. вплив політичних поглядів М. Драгоманова проявлявся у федералістських тенденціях Центральної Ради та у трактуванні її діячами проблеми національних меншин.

Оцінюючи політичну і видавничу діяльність М. Драгоманова у швейцарській еміграції, М. Грушевський зазначав, що вона «втягла українство з манівців провінціалізму і опортунізму на широкі шляхи світового культурного руху і змусувала орієнтуватись на перспективи загальнополітичного і соціального визволення». «Місія Драгоманова, – підкреслював він, – зробила цілу епоху в українському житті»⁵⁹.

ПОСИЛАННЯ

(Endnotes)

- ¹ Павлик М. Драгоманов як політик / М. Павлик – Львів, 1911 – 108 с.; Степанович Я. В. Русская революционная эмиграция / Я. В. Стефанович // Группа «Освобождение Труда». Сб. № . – М. – Л.: Госиздат, 1925. – 285 .; Кистяковский Б. М. П. Драгоманов по его письмам / Б. Кистяковский // Русская мысль. – 1911. – № 9. – С. 132–140; Петлюра С. Драгоманов и его переписка С. Петлюра // Образование. – 1908. – № 9-10. – С.43–51; Хатченко А. Драгоманов и вопрос о самостоятельной украинской культуре А. Хатченко // Украинская жизнь. – 1912. – № 6. – С. 23–31.
- ² Грушевський М. Драгоманов і жєневський соціалістичний гурток // З починів українського соціалістичного руху / М. Грушевський – Відень : Видання Українського соціологічного інституту, 1922. – 212 с.; Заславський Д. М. П. Драгоманов: Критико-біографічний очерк / Д. Заславський – К.: Изд. «Сорабкоп», 1924 – 144 с.; Візник М. До історії місії Драгоманова. – К., 1929.
- ³ Довгич В. А. Українська ідея в політичній теорії М. Драгоманова / В. А. Довгич – К., 1991; Круглашов А. М. Політична етика Михайла Драгоманова (теоретичні аспекти) А. Круглашов // Український історичний журнал. – 2000. – № 3. – С. 73–92; Скакун О. Федералізм Михайла Драгоманова / О. Скакун // Вісник АН УРСР. – 1991. – № 9. – С.74–81.
- ⁴ Драгоманов М. П. Літературно-публіцистичні праці. – Т. 1. – К.: Наукова думка, 1970. – 495 с.
- ⁵ Лисяк–Рудницький І. Перша українська політична програма: Переднє слово до «Громади» Михайла Драгоманова / І. Лисяк–Рудницький // Історичні есе. Т.1. – К.: Основи, 1994. – 530 с.
- ⁶ Заславський Д., Романченко І. Михайло Драгоманов / Д. Заславський, І. Романченко – К.: Наукова думка, 1964. – 234 с.
- ⁷ Драгоманов М. П. Літературно-публіцистичні праці. – Т. 1. – К.: Наукова думка, 1970. – 495 с.
- ⁸ Лисяк–Рудницький І. Перша українська політична програма: Переднє слово до «Громади» Михайла Драгоманова / І. Лисяк–Рудницький // Історичні есе. Т. 1. – К.: Основи, 1994. – 530 с.
- ⁹ Драгоманов М. П. Літературно-публіцистичні праці. – Т. 1. – К.: Наукова думка, 1970. – 495 с.
- ¹⁰ Злупко С. М. Сергій Подолинський. Вчений, мислитель, революціонер / С. М. Злупко – Львів.: Каменяр, 1990. – 151 с.
- ¹¹ Заславський Д., Романченко І. Михайло Драгоманов / Д. Заславський, І. Романченко – К.: Наукова думка, 1964. – 234 с.
- ¹² Дейч Л. Украинская и общерусская эмиграция / Л. Дейч // Вестник Европы. – 1914. – август. – С. 209–233.
- ¹³ Енциклопедія Українознавства: Словникова частина / голов. ред. В. Кубійович. – Львів, 1993. – Т. 1: Перевид. в Україні. – 400 с.
- ¹⁴ Заславський Д., Романченко І. Михайло Драгоманов / Д. Заславський, І. Романченко – К.: Наукова думка, 1964. – 234 с.
- ¹⁵ Драгоманов М. П. Літературно-публіцистичні праці. – Т. 1. – К.: Наукова думка, 1970. – 495 с.
- ¹⁶ Лисяк–Рудницький І. Перша українська політична програма: Переднє слово до «Громади» Михайла Драгоманова / І. Лисяк–Рудницький // Історичні есе. Т. 1. – К.: Основи, 1994. – 530 с.
- ¹⁷ Громада (Женева). – 1878. – № 4.
- ¹⁸ Там само.
- ¹⁹ Драгоманов М. П. Літературно-публіцистичні праці. – Т. 1. – К.: Наукова думка, 1970. – 495 с.
- ²⁰ Там само.
- ²¹ Там само.
- ²² Заславський Д., Романченко І. Михайло Драгоманов / Д. Заславський, І. Романченко – К.: Наукова думка, 1964. – 234 с.
- ²³ Мезьер А. В. Словарный указатель по книговедению / А. В. Мезьер – Т. 1. – М-Л.: Гос. соц.-эконом. изд., 1931. – 1198 стб.
- ²⁴ Громада (Женева). – 1881. – № 1.
- ²⁵ Там само.
- ²⁶ Там само.
- ²⁷ Там само.
- ²⁸ Там само.
- ²⁹ Там само.
- ³⁰ Там само.
- ³¹ Там само.
- ³² Там само.
- ³³ Там само.
- ³⁴ Там само.
- ³⁵ Там само.
- ³⁶ Там само.
- ³⁷ Там само.

- ³⁸ Там само.
³⁹ Там само.
⁴⁰ Там само.
⁴¹ Громада (Женева). – 1881. – № 12.
⁴² Там само.
⁴³ Там само.
⁴⁴ Там само.
⁴⁵ Там само.
⁴⁶ Там само.
⁴⁷ Пашук А. І. Лист А. І. Подолинського до С. А. Подолинського / А. І. Пашук // Архіви України. – 1966. – № 1. – С.51–52.
⁴⁸ Злупко С. М. Сергій Подолинський. Вчений, мислитель, революціонер / С. М. Злупко – Львів: Каменяр, 1990. – 151 с.
⁴⁹ Заславський Д. М. П. Драгоманов: Критико-биографический очерк / Д. Заславский – К., 1924
⁵⁰ Заверющенко Н. Женевська газета «Вольное слово» (1881–1883 рр.) в контексті історії української журналістики / Н. Заверющенко // Українська періодика: історія і сучасність. – С.45–49.
⁵¹ Злупко С. М. Сергій Подолинський. Вчений, мислитель, революціонер / С. М. Злупко – Львів: Каменяр, 1990. – 151 с.
⁵² Дейч Л. М. П. Драгоманов в изгнании / Л. Дейч // Вестник Европы. – 1913 – октябрь. – С. 201–226.
⁵³ Дебогорий-Мокриевич В. По поводу статьи Дейча «Украинская и общерусская эмиграция» / В. Дебогорий-Мокриевич // Украинская жизнь. – 1915. – № 2. – С. 63–73.
⁵⁴ Дейч Л. Украинская и общерусская эмиграция / Л. Дейч // Вестник Европы. – 1914. – август. – С.209–233.
⁵⁵ Лисяк-Рудницький І. Перша українська політична програма: Переднє слово до «Громади» Михайла Драгоманова / І. Лисяк-Рудницький // Історичні есе. Т. 1. – К.: Основи, 1994. – 530 с.
⁵⁶ Драгоманов М. Листи до Ів. Франка і інших. 1887–1895. / М. Драгоманов – Львів, 1908. – 119 с.
⁵⁷ Енциклопедія Українознавства: Словникова частина / Голов. ред. В. Кубійович. – Львів, 1993. – Т. 2. – 800 с.
⁵⁸ Франко І. З останніх десятиліть ХІХ ст. / І. Франко // Літературно-науковий вісник. – 1901. – Кн. 8. – С.11–17.
⁵⁹ Грушевський М. Місія Драгоманова / М. Грушевський // Україна. – 1926. – Ч. 2/3. – С. 20–24.

Savchenko O. I. M. Dragomanov – the founder of Ukrainian foreign periodic publications/ Zaporizhzhya National University.

This article deals with Dragomanov's activities, directed to the edition of the first Ukrainian abroad's magazine «Gromada». The author analyses materials published on the Ukrainian national-liberation movement of the second half of the 19 century.

Key words: national-liberation movement, published activities, Ukrainian emigration, abroad's periodicals.

Савченко А. И. М. Драгоманов – основатель украинской иностранной периодики / Запорожский национальный университет.

В статье рассматривается деятельность М. Драгоманова, направленная на издание первого украинского заграничного журнала «Громада». Автор анализирует материалы, опубликованные на его страницах и определяет его роль в украинском национально-освободительном движении второй половины ХІХ в.

Ключевые слова: национально-освободительное движение, издательская деятельность, украинская эмиграция, зарубежная периодика.

Стаття надійшла до редколегії 15.09.2009

Прийнята до друку 12.10.2009